

LOKALNY MATERIAŁ BUDOWLANY JAKO CZYNNIK KSZTAŁTUJĄCY KRAJOBRAZ POLSKIEJ WSI

Anna Cała, Iwona Orzechowska-Szajda

Uniwersytet Przyrodniczy we Wrocławiu

Streszczenie. Artykuł ma charakter przeglądowy. Poświęcony jest architekturze regionalnej oraz materiałom budowlanym, z których te budynki powstały. Prócz ogólnie przyjętych typów architektury regionalnej autorki chciałyby zwrócić również uwagę na z pozoru niczym niewyróżniającą się architekturę wiejską, która dzięki lokalnemu materiałowi budowlanemu przyczynia się do zindywidualizowanej zabudowy w regionie i całościowym ładzie przestrzennym. Dlatego prócz typowych przykładów zabudowy regionalnej, jak architektura podhalańska czy sudecka, autorki przywołują również typowe polskie wsie z regionu kłodzkiego, w których lokalny kamień jest jednym z podstawowych materiałów budowlanych, architektonicznych i dekoracyjnych.

Słowa kluczowe: wieś, budownictwo, materiały lokalne, regionalizm

WSTĘP

Na kształtowanie krajobrazu mają wpływ wszystkie czynniki przyrodnicze – rzeźba terenu, gleby, wody, szata roślinna, oraz elementy wprowadzone przez człowieka – budowle i urządzenia techniczne. Na skutek działalności ludzkiej krajobraz ulega ciągłym zmianom, obszary o charakterze naturalnym przekształcają się, urbanizują i uprzemysławiają.

Zmieniający się krajobraz rzutuje także na zewnętrzny wizerunek wsi. Ma to swoje odzwierciedlenie w wyborze materiału i konstrukcji budynków oraz ich wkomponowaniu w krajobraz.

Na budowę swych domostw człowiek używał przede wszystkim materiał lokalny, najbardziej dostępny i powszechny w danej okolicy, m.in. drzewo, glinę i kamień. „Budulec jest elementem niezwykle silnie odciskającym piętno w krajobrazie i będącym jednym z podstawowych tworzyw odrębności regionalnych” [Ciołek 1984]. W zależności od

geograficznego rozmieszczenia lasów, złóż gliny i kamienia kształtuje się użycie odpowiednich materiałów budowlanych.

Czynnikiem wtórnym, decydującym o użyciu konkretnego materiału, są również kulturalne i gospodarcze możliwości człowieka – stopień zamożności, środki komunikacyjne oraz mentalność panująca na danym obszarze kraju, czyli tradycja i obyczaje.

Celem niniejszego opracowania jest zwrócenie uwagi na tradycyjną, współczesną polską wieś, która przez szybko postępujące uprzemysłowienie coraz częściej zatracą swój indywidualny charakter. Powodem tego jest odchodzenie od tradycyjnych materiałów budowlanych, jak drewno czy kamień, i zastępowanie ich nowoczesnymi, sztucznymi materiałami – pustakami, panelami itp.

W niektórych jednak regionach kraju, gdzie dostępność lokalnych materiałów budowlanych jest duża, łatwiej można dostrzec indywidualność zabudowy. Do takich obszarów należy m.in. Ziemia Kłodzka, gdzie rodzimy materiał skalny, który wciąż wydobywany jest w miejscowych kamieniołomach, nadal przyczynia się do zindywidualizowanej zabudowy w całym regionie, współgrającej z otoczeniem.

Artykuł ma na celu zasygnalizowanie problemu na podstawie przeprowadzonych obserwacji w wybranych regionach kraju – na Podhalu i w Sudetach, oraz poprzez przeprowadzenie szczegółowych badań na terenie Ziemi Kłodzkiej. Analizy zawierają zarówno charakterystykę historyczną, jak i odwołują się do dzisiejszego wizerunku współczesnej polskiej wsi.

LOKALNE MATERIAŁY UŻYWANE W BUDOWNICTWIE WIEJSKIM

Drewno

Regiony, w których decydującym materiałem jest drewno, charakteryzują się dużym procentem budownictwa drewnianego. Rozpowszechnienie na tym terenie konkretnego budownictwa pozostaje w prostym stosunku do powierzchni leśnej. Zasadniczą cechą stanowi tu zależność konkretnego rodzaju budownictwa od materiału występującego w danym regionie. Możliwe jest jednak pewne przesunięcie używanego materiału budowlanego spowodowane czynnikami cywilizacyjnymi. Dowiedziono, iż ludność wiejska, utrzymująca się z uprawy roli, używała częściej materiałów tradycyjnych i starszych form utartych przez wieki w budownictwie. Analizując dawne budownictwo wsi polskiej, widać ogromną przewagę budownictwa drewnianego, którego znaczny wzrost nastąpił w połowie XIX wieku.

Glina

Użycie gliny w budownictwie wiejskim było zazwyczaj dwojakie: bezpośrednie przy budowie ścian szkieletowych i pośrednie, jako surowca do wyrobu cegły. Obszary, na których użycie gliny było popularne, charakteryzują się importem drewna, a także występowaniem znacznej ilości naturalnych złóż gliny. Glina, jako materiał budowlany, występuje zazwyczaj na terenach bezleśnych lub nieposiadających odpowiedniego budulca drzewnego.

Cegła

Jest to materiał sztuczny, będący produktem z wypalanej gliny. Wzrost jej popularności i zastosowania w budownictwie wiejskim wiąże się z większą zamożnością i łatwym powiązaniem komunikacyjnym z cegielniami. Rozwój budownictwa murowanego na większą skalę datuje się na drugą połowę XX wieku, związane to było z podniesieniem się stopy życiowej, wpływu reemigrantów i polityki państwa.

Kamień

Powszechność budowy kamiennych uzależniona jest głównie od występowania tego materiału w przyrodzie oraz od jego technicznej wartości. Materiał kamienny zlokalizowany jest głównie na obszarze wyżynnym (rodzimy kamień kopalny) oraz na niżu – skały narzutowe, polodowcowe.

W budownictwie polskim użycie kamienia nie stanowi powszechnego zjawiska. Zdecydowały głównie o tym warunki klimatyczne oraz właściwości kamienia odznaczającego się brakiem walorów izolacyjnych w stosunku do wilgoci i zimna oraz trudnościami w obróbce. Najczęściej spotykanym budulcem jest wapień, piaskowiec i granit.

PRZYKŁADY STOSOWANIA LOKALNYCH MATERIAŁÓW W ARCHITEKTURZE REGIONALNEJ

Regiony architektoniczne

W polskim budownictwie wiejskim ze względu na odmienne warunki naturalne (gleba, klimat, ukształtowanie terenu, lokalne materiały budowlane) oraz inne czynniki związane z działalnością człowieka (kulturowe, polityczne, etniczne) nastąpiło znaczne zróżnicowanie form architektonicznych, jak również wyodrębnienie obszarów o różnych cechach zabudowy, zwanych regionami architektonicznymi.

Gerard Ciołek i Ignacy Tłoczek, badacze architektury wiejskiej, wyodrębnili na terenie Polski regiony architektoniczne, które niegdyś charakteryzowały się podobnymi cechami architektury wiejskiej, m.in. ukształtowaniem bryły budynków, konstrukcją, rozplanowaniem wnętrza, zdobnictwem, stosowaną kolorystyką, a także użyciem jednorodnych materiałów budowlanych. Regiony te pokrywają się najczęściej z regionami geograficznymi i charakteryzują się stosunkowo jednorodnymi cechami architektury wiejskiej. Użycie miejscowych materiałów przyczynia się do zindywidualizowanej zabudowy w regionie i całościowego ładu przestrzennego.

Budownictwo drewniane

Budownictwo drewniane na ziemiach polskich charakteryzuje się dużą popularnością od najdawniejszych czasów. Jego początki związane są z najstarszymi formami osadnictwa. Drewno cieszyło się dużą popularnością dzięki swojej powszechności i stosunkowo łatwej obróbce. Materiał ten pozostał dominujący w zabudowie wiejskiej oraz małych miasteczek do XIX wieku. Na przestrzeni wieków budownictwo drewniane przechodziło różne modyfikacje, a jego różnorodność charakteryzowała poszczególne regiony geogra-

ficzne. Dla południowej Polski najbardziej charakterystyczna była konstrukcja zrębowa, na północnym zachodzie natomiast dominowała konstrukcja szkieletowo-ryglowa, która na przełomie XVII i XVIII wieku pojawiła się również w Wielkopolsce.

Polska wieś przez stulecia charakteryzowała się największym bogactwem form zabudowy drewnianej. Zabudowę tę wyróżniała znaczna różnorodność form i detalu spowodowana odmiennymi warunkami naturalnymi i gospodarczymi. Dziś oryginalność drewnianej architektury możemy już głównie oglądać w skansenach, które w wielu rejonach Polski prezentują charakterystyczną dla swojego regionu zabudowę uratowaną przed zniszczeniem. Tam, obok wiejskiej zagrody, drewnianego kościoła, staropolskiej zagrody, często eksponowane są także wiejskie obiekty przemysłowe, tj. młyny, wiatraki, tartaki. Coraz rzadziej natomiast można zobaczyć drewnianą zabudowę w swoim naturalnym otoczeniu. Malowniczy krajobraz polskiej wsi, którego głównym składnikiem była drewniana zabudowa, często odchodzi w zapomnienie.

Chata podhalańska

Do jednych z najlepiej zachowanych przykładów drewnianej architektury, a jednocześnie nadal chętnie odwzorowywanych, należy chata podhalańska (rys. 1), która, poprzez użycie lokalnego materiału, wspaniale wpisuje się w otaczający krajobraz. Jak napisał Tłoczek [1985]: „...w żadnym innym regionie nie doszło do tak idealnej zgodności funkcji, konstrukcji i formy, jak w domu podhalańskim”. Każdy element budynku ma swoje określone miejsce, wyznaczone zadanie i regionalną nazwę. Forma zewnętrzna chaty podhalańskiej tworzy otoczkę dla dobrze obmyślanej przestrzeni, która spełnia wszystkie wymagania użytkowe i plastyczne, a także bardzo skutecznie przeciwdziała niesprzyjającym siłom przyrody. Pod koniec XIX wieku został wprowadzony przez Stanisława Witkiewicza zmodyfikowany model podhalańskiej architektury. W nowym projekcie uwzględnił on wciąż rosnące potrzeby społeczne i odmienne programy użytkowe. Domy zainspirowane przez Witkiewicza odznaczają się rozbudowanym programem, rozczłonkowaniem bryły, wysokim kamiennym cokołem piwnicznym, wykorzystaniem poddaszy na warunki mieszkalne, dekoracyjnym detalem odznaczającym się wysoko rozwiniętą sztuką snycerską. Domy te stały się modelami nowego stylu zakopiańskiego, który został dzięki temu ocalony od innych obcych form.

Rys. 1. Przykład tradycyjnej, drewnianej zabudowy podhalańskiej, Zakopane (fot. A. Cała)

Fig. 1. Example of traditional, wooden the Tatra Highlands buildings, Zakopane (photo A. Cała)

Architektura sudecka

Już rzadziej dziś stosowana, lecz wciąż dobrze zachowana jest architektura sudecka (rys. 2). Na Dolnym Śląsku w budownictwie mieszkalnym charakterystyczne było łączenie systemu wieńcowego ze szkieletowym. Słupowo-ramowy szkielet przystawiony z zewnątrz do ścian ma za zadanie przejąć ciężar dachu, a ściana wieńcowa – ciężar stropu. Taki typ konstrukcji zwany jest przysłupowym.

W budownictwie wiejskim regionu sudeckiego stosowano różnorodne materiały, począwszy od używanych najczęściej: drewna, kamienia i gliny, po stosowane w późniejszych okresach cegłę i dachówkę.

Rys. 2. Budownictwo wiejskie regionu sudeckiego. Przykłady z gmin: a – Nowa Ruda, b – Radków, c – Szczytna (fot. A. Cała)

Fig. 2. Country building of sudecki region. Examples from populaces: a – Nowa Ruda, b – Radków, c – Szczytna (photo A. Cała)

Drewno wykorzystywano do wznoszenia konstrukcji ryglowych, przysłupowych i wieńcowych, jednocześnie do budowy ścian, stropów, więźb dachowych, jak również wykończenia wnętrz.

Kolejnym popularnym materiałem był kamień, najczęściej piaskowiec i granit, występujący na tym regionie w formie naturalnej. Wznoszono z niego fundamenty budynków, elementy wykończeniowe i dekoracyjne, a w budynkach gospodarczych całe ściany, a także pola konstrukcji ryglowej. Popularnym kamieniem stosowanym głównie w Sudetach Zachodnich i Środkowych był łupek. Używano go jako materiał wykończeniowy do opierania całych budynków bądź tylko ścian zewnętrznych lub ich fragmentów, ale również do pokrycia dachów. Układano go w różnorodne geometryczne wzory.

W XVIII wieku na tych terenach coraz powszechniejsza stawała się wypalana cegła. Stosowano ją do budowy domów mieszkalnych, przy wznoszeniu fundamentów, a także jako materiał wykończeniowy i dekoracyjny.

Glina najczęściej znajdowała zastosowanie jako wypełnienie pól w konstrukcjach ryglowych, gdzie razem z piaskiem, drobnymi kamieniami i słomą tworzyła spoiwo. Używano jej również do wypełnienia szczelin między belkami w ścianach wieńcowych lub jako domieszki do zapraw.

W architekturze sudeckiej, ze względu na wykorzystanie licznych materiałów budowlanych, stosowano je pojedynczo lub w połączeniu w następujących kombinacjach [Trocka-Leszczyńska 2000]:

Budynki jednomateriałowe:

- drewniane, o konstrukcji wieńcowej,
- kamienne, o ścianach murowanych z kamienia,
- ceglane, o ścianach murowanych z cegły.

Budynki z materiałów mieszanych:

- kamienno-drewniane, o szkielecie drewnianym z wypełnieniem z kamienia, konstrukcja ryglowa, przysłupowo-ryglowa,
- kamienno-ceglane, o ścianach murowanych z cegły i kamienia,
- ceglano-drewniane, o szkielecie drewnianym z wypełnieniem z cegły, konstrukcja ryglowa (mur pruski) i przysłupowo-ryglowa,
- drewniano-gliniane, o szkielecie drewnianym z wypełnieniem z gliny, konstrukcja szachulcowa i przysłupowo-szachulcowa,
- gliniano-ceglane, konstrukcja ryglowa, wypełnienie ścian gliniano-ceglane,
- gliniano-kamienne, konstrukcja ryglowa, wypełnienie ścian gliniano-kamienne.

Architekturę podhalańską i sudecką z całym przekonaniem każdy zaliczy do regionalnej. Ze względu na charakterystyczną formę, konstrukcję i detal można ją bez większego problemu rozróżnić na tle całego kraju.

Kamień w architekturze Ziemi Kłodzkiej

Analizując wsie Ziemi Kłodzkiej, próbowano wyodrębnić na tym terenie architekturę regionalną pod względem zastosowania jednorodnego, lokalnego materiału budowlanego i dekoracyjnego (piaskowca), który także powszechnie występuje w krajobrazie w naturalnej formie. Elementem wyróżniającym ten materiał na tle innych stosowanych w kraju jest kolor: w gminie Nowa Ruda i Radków – czerwony, w gminie Szczytna już mniej oryginalny – jasnożółty.

Do budowy swoich domostw człowiek najczęściej stosował drewno, kamień i glinę, później także cegłę i dachówkę. Na Ziemi Kłodzkiej kamień był jednym z podstawowych materiałów budowlanych. Wznoszono z niego ściany, fundamenty, wykańczano elewacje, budowano schody, portale, obramienia okienne i drzwiowe, nadproża, parapety. W budynkach gospodarczych kamień wypełniał znaczny procent całej konstrukcji. Popularnym rodzajem kamienia, który służy za materiał architektoniczny, budowlany i dekoracyjny, jest piaskowiec, stosowany na badanym terenie bardzo powszechnie (rys. 3).

Stosowanie różnorodnych materiałów budowlanych, tj. drewna, kamienia, gliny czy cegły, oraz ich połączenia stwarzały, bez względu na formę budynku, bardzo ciekawą

Rys. 3. Wszechstronne użycie lokalnego piaskowca w budownictwie wiejskim Ziemi Kłodzkiej. Przykłady ze: a – Słupca, b – Krajanowa, c – Bożkowa (fot. A. Cała)

Fig. 3. Universal use in country building of Kłodzko region the local sandstone. Examples from: a – Słupiec, b – Krajanów, c – Bożków (photo A. Cała)

i niepowtarzalną kolorystykę. W rozwiązaniach jednomateriałowych zabudowy wiejskiej piaskowiec spotyka się stosunkowo rzadko. Najczęściej naturalny koloryt kamiennych ścian otrzymywały budynki gospodarcze. W budynkach mieszkalnych różnicuje się tonację kamienia stosowanego w zewnętrznych okładzinach elewacji lub detalach. Ciekawe zestawienia kolorystyczne stanowią również połączenia piaskowca z cegłą. Z kamienia najczęściej wykonywano elementy wykończeniowe w ścianach murowanych. Z cegły natomiast dekoracje w kamiennych ścianach. Na badanym terenie najczęstszym połączeniem są zestawienia kamiennych murów z tynkiem. Dzięki stosowaniu rodzimego materiału, jakim na badanym terenie jest czerwony piaskowiec, budownictwo nabiera cech regionalnych.

Krajobraz Ziemi Kłodzkiej składa się z wyraźnie wyodrębnionych pasm, tworzonych przez zasiedlone doliny, nad którymi rozciągają się lekkie zbocza, w dolnych partiach pokryte sadami, w górnych polami uprawnymi. Występujące kamienie tworzą niewielkie grzędy skalne, a w oddali widoczne są wsie wzniesione z czerwonego piaskowca. Całość jest malowniczym dziełem natury i człowieka we wzajemnym powiązaniu.

Malowniczość wielu regionów geograficznych jest wynikiem umiejętnego wykorzystania występujących w tych miejscach kamieni, które prócz roli konstrukcyjnej pełnią także rolę wykończeniową. Tak jest m.in. na Ziemi Kłodzkiej, gdzie wyraźnie można podziwiać specyficzne powiązanie architektury z lokalnym materiałem petrograficznym. Kamień reprezentowany na tych terenach przez czerwone piaskowce znalazł bardzo szerokie zastosowanie. Oprócz ściśle użytkowego zastosowania budowlanego, wykorzysty-

wany jest także jako materiał dekoracyjny i wykończeniowy. Podążając po opisywanym terenie wąskimi wiejskimi uliczkami, nie sposób nie zauważyć wszechstronnie i zarazem bardzo powszechnie zastosowanego rodzimego piaskowca.

Jak dowodzą przeprowadzone badania [Cała 2008], częstotliwość występowania piaskowca w budynkach wiejskich Ziemi Kłodzkiej stanowi od 60 do 98% w porównaniu z innymi zastosowanymi materiałami. Przy przeprowadzaniu badań wzięto pod uwagę takie elementy architektoniczne i dekoracyjne, jak: podmurówki, elewacje, konstrukcje ścian, obramienia okienne i drzwiowe, parapety, schody zewnętrzne, murki i przeszła ogrodzeń, małą architekturę.

Dzięki tak powszechnemu występowaniu czerwonego piaskowca cały region przybiera jego barwę, nie tylko elementy budowli czy mała architektura, ale również gleba i skały.

PODSUMOWANIE

Obserwacje regionalnych typów wiejskiej architektury potwierdzają istnienie zależności jej formy od środowiska przyrodniczego. Najsilniejszą rolę w kształtowaniu architektury wiejskiej odegrały dwa składniki środowiska przyrodniczego – klimat i ukształtowanie terenu. W Polsce niegdyś, ze względu na duże zalesienie, dominującym materiałem budowlanym było drewno, a na obszarach aktywnych gospodarczo popularnym tworzywem do krycia dachów i pomocniczym materiałem przy budowie ścian glinobitych była słoma. Na fundamenty używano kamieni, najczęściej granitu i piaskowca, a także wapienia i głazów narzutowych. Duże znaczenie w nadawaniu formy całemu dziełu miał również talent budowniczego. W okolicach bogatych w drewno, głównie na terenach górskich, powstawały artystyczne rzemiosła – ciesielskie, stolarskie, snycerskie. Stosowane w eksponowanych częściach budynku motywy zdobnicze nawiązywały do motywów roślinnych lub zwierzęcych i tym samym podkreślały ścisły związek człowieka z przyrodą.

Ważnym czynnikiem warunkującym wygląd zabudowy było dostosowanie jej do warunków środowiska przyrodniczego. Wśród warunków inicjujących powstanie tradycyjnej formy w architekturze ważną rolę odegrała konstrukcja ścian, stropów i pokrycie dachu.

Przy ustalaniu zasięgu terytorialnego regionalnych form architektonicznych ważną rolę odgrywają cechy charakterystyczne dla danego obszaru. Najczęściej pokrywają się one z zasięgiem terytorialnym, ustalonym odrębnością danej grupy społecznej. Region architektoniczny określa obszar, na którym występowały lub występują jeszcze formy budowlane o określonych cechach, wytworzonych na skutek podobnych warunków rozwoju kultury materialnej ludności zastanej w odniesieniu do procesu historycznego. Odrębność regionalna obejmuje część plastyczną i techniczną budynku: system konstrukcyjny, materiał budowlany, rodzaj pokrycia dachowego, zdobnictwo, rozmieszczenie pomieszczeń itp. [Tłoczek 1985].

WNIOSKI

Rodzimy materiał budowlany bez wątpienia ma duży wpływ na kształtowanie krajobrazu danej miejscowości, a nawet gminy. Wyznacza on pewne umowne wprawdzie, ale wyraźne granice oddzielające od siebie dane regiony geograficzne. Nadaje indywidualności i oryginalności miejscowościom i co ważne – współgra z otoczeniem oraz znakomicie wpisuje się w otaczający krajobraz.

Budynki wznoszone przez naszych przodków odznaczały się celowością użytych środków, niezbędnych do zaspokojenia konkretnych potrzeb. W przeszłości dużą rolę kładziono na walory plastyczne domu, a także respektowano panujące w danym okresie style bądź typy regionalne. Po 1945 roku budynki mieszkalne coraz częściej zatracaly swoją indywidualność, zaczęto stosować materiały obce, a bryła budynku przyjmowała prostszą, bardziej zgeometryzowaną formę.

PIŚMIENNICTWO

- Cała A., 2008. Wpływ rodzimego materiału skalnego na kształtowanie krajobrazu Ziemi Kłodzkiej. Praca doktorska (maszynopis). Wrocław.
- Ciołek G., 1984. Regionalizm w budownictwie wiejskim w Polsce. Kraków.
- Tłoczek I., 1985. Dom mieszkalny na polskiej wsi. PWN, Warszawa.
- Trocka-Leszczyńska E., 2000. Kolor w architekturze wiejskiej Sudetów. Architectus 1 (7).

THE LOCAL BUILDING MATERIAL AS FACTOR THE FORMATIVE SCENERY OF POLISH VILLAGE

Abstract. Article has review character. Be consecrated regional architecture as well as building materials, from which these buildings came into being. Except generally received types of the regional architecture authoress would like to turn the attention also on with pretence nothing to distinguish oneself country architecture which contributes thanks local building material to individualized buildings in region and the general spatial order. Therefore except typical examples of regional buildings, as the Tatra Highlands architecture, or sudecka the authoresses call from kłodzko region the also typical Polish villages, in which the local stone is one of basic building materials architectural and decorative.

Key words: village, building, local materials, regionalism

Zaakceptowano do druku – Accepted for print: 15.09.2008